

TÜRKİYE CUMHURİYETİ SALNAMELERİNDE HAKKARİ VİLAYETİ

Doç. Dr. Recep BÜYÜKTOLU¹

ÖZET

Salnameler ülkede bir yıl süresince yaşanan olayları ve ülkenin genel durumunu topluca göstermek amacıyla hazırlanmış çalışmalardır. Hazırlandıkları dönemlere ait önemli bilgiler içerdiklerinden araştırmalarda kullanılan temel kaynaklardandır. Osmanlı devleti döneminde başlayan salname hazırlama geleneği Osmanlı'nın yıkılmasının ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti devletinde de 1928 yılına kadar Arap alfabesiyle sürdürölmüştür. Bu tarihten itibaren ise yapılan çalışmalar ise yıllık adıyla ve Latin alfabesiyle devam ettirilmiştir. Salnamelerde Türkiye'nin idari, sosyal, eğitim ve kültürel, ekonomik ve adli özelliklerine dair bilgilere yer verilmiştir. Çalışmada Cumhuriyet Döneminin ilk yıllarında hazırlanmış salnamelerde Hakkari vilayetinin idari, sosyal, kültürel ve ekonomik özelliklerinin tespiti, değeriendirilmesi ve sonrasında Hakkari ile ilgili yapılacak araştırmalara yardımcı olması amaçlanmıştır. Vilayet merkezinde ve kazalarda önde gelen idarecilerinin ve memurlarının görevleri ile adlarına, yeni seçilen Hakkari milletvekillerine, belediyelerin gelirlerine, halkın geçim kaynaklarına, tarımsal faaliyetlerde kullanılan arazi miktarı, yetiştirilen ürün miktarı ve çeşitlerine, hayvancılık faaliyetlerine, ihracat rakamlarına ve nüfusuna dair genel bilgilere yer verilmiştir. Vilayet genelinde yaşanan asayiş olayları, vilayet merkezinde ve kazalarda bulunan cemiyet şubelerinin isimlerine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hakkari, Salnameler, Şemdinan, Beytüşebab, Gevar

¹ Çankırı Karatekin Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü
ORCID: 0000-0001-6140-7398, rbuyuktolu@karatekin.edu.tr.

HAKKARI PROVINCE IN THE YEARBOARDS OF THE REPUBLIC OF TURKEY

ABSTRACT

These yearbooks are compiled to collectively present the events experienced throughout the country within a given year, along with the overall condition of the state. Since they contain significant information regarding the periods in which they were prepared, they serve as essential primary sources in scholarly research. The tradition of compiling such yearbooks, which began during the Ottoman Empire, continued under the Republic of Turkey—initially in Arabic script until 1928. The yearbooks contain information on the administrative, social, educational, cultural, economic and judicial characteristics of Turkey.

The aim of the study is to determine and evaluate the administrative, social, cultural and economic characteristics of Hakkari province in the yearbooks prepared in the early years of the Republic Period and to assist in future research on Hakkari. The yearbooks provide the names and positions of leading administrators and civil servants in the provincial centre and districts, as well as information about newly elected deputies from Hakkari, municipal revenues, sources of livelihood among the population, the extent of land used for agriculture, the types and quantities of crops cultivated, livestock activities, export figures, and demographic data. They also include records of public order incidents across the province and the names of local branches of civil associations found in the provincial centre and districts.

Keywords: Hakkari, Yearbooks, Şemdinan, Beytüşebab, Gevar

GİRİŞ

Osmanlı devletinde merkezi yönetimin, bakanlıkların, askeri kurumların, vilayetlerin, bazı özel kişi ve kurumların yıllık olarak çıkardıkları bilgilendirme amaçlı eserlere, Farsça kökenli, yıl, sene anlamına gelen “*sal*” ve mektup anlamına gelen “*name*” kelimelerinin birleştirilmesiyle oluşturulan “*salname*” adı verilmiştir (Aydın, 2009: s. 51). Salnameler bir yıl boyunca kapsadıkları bölgede yaşanan olayları ve o bölgedeki idari mekanizmanın işleyişine dair önemli bilgiler içeren eserlerdir. Salnamelerde devlet teşkilatına dair bilgilerle birlikte birtakım tarihi, coğrafi, sosyal, eğitim, sağlık, ekonomiye dair oldukça önemli bilgilerde yer almıştır. Bu durum salnamelerin hem yerel hem de ulusal tarih araştırmaları için yararlanılan ana kaynaklar arasında yer almasını sağlamıştır.

Salnameler hazırlanıldığı yere göre resmi ve özel olarak ikiye ayrılmaktadır. Resmi salnameler devlet, nezaret ve vilayet salnameleri olmak üzere üç başlıkta değerlendirilmektedir (Aydın, 2009: s. 51). İlk resmi salname devlet salnamesi olarak Mustafa Reşit Paşa desteğiyle Ahmet Vefik Paşa tarafından 1847 yılında “*Sâlname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*” adıyla yayımlanmıştır (Duman, 2000: 3; Sütçü, 2004: 86). Daha sonraki yıllarda resmi kurumlar ve özel şahıslar vasıtasıyla çıkarılan salnamelerin türleri ve sayıları çoğalmıştır (Palalı, 2010: 1).

1872-1888 yılları arasında resmi salnameleri hazırlamakla Maarif Nezâreti görevlendirilmiş, 1888 yılından itibaren bu görev Sicil-i Ahval-i Me'murin İdaresine verilmiştir (BOA, DH.MKT, 1528/107, H. 1305; Palalı, 2010: 3). İlk Osmanlı özel salnamesi ise 1871'de Paris'te "*Türkiye Fî Sene 1288*" adıyla Ali Suavi tarafından neşredilmiştir (Aydın, 2009: s. 51). Ali Suavi ikinci salnamesini 1872, üçüncü salnamesini 1873 yılında hazırlamıştır. Ebuzziya Mehmed Tevfik tarafından ilki 1290 yılında "*Salnâme-i Hadîka*" adıyla daha sonra da "*Sâlnâme-i Ebuzziya*", "*Reb-i Ma'rîfet*" ve "*Nevsâl-i Ma'rîfet*" adlarıyla hazırlanan salnameler ise geniş halk kitlelerinin ilgisini çekmiştir (Palalı, 2010: 9-10). Bunların haricinde imparatorluk dahilinde gerek Türkçe gerek yabancı dillerde pek çok salname hazırlandığı bilinmektedir.

1. CUMHURİYET DÖNEMİ SALNAMELERİ VE HAKKARİ VİLAYETİ

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Osmanlı Devlet geleneğinin etkisiyle Matbuat Umum Müdürlüğü tarafından 1925-1926, 1926-1927 ve 1927-1928 yılları arasını kapsayan 3 adet "*salname*" adıyla eserler kaleme alınmıştır. Bu salnamelerin üçü de Arap harfleriyle kaleme alınmıştır. İlk salname kapak ile birlikte yaklaşık 900, ikincisi 1170 yaklaşık son salname ise 1310 sayfadan oluşmaktadır. Ancak 1928-1929 yılları arasını kapsayan dönemden itibaren salnamelerle ilgili iki önemli değişiklik olmuştur. Salname kelimesi yerine yapılan çalışmalar "*Yıllık*" adıyla yayımlanmaya başlamıştır. Diğer bir değişiklik ise alfabeye dairdir. Daha önce kullanılan Arap alfabesi yerine Latin alfabesi kullanılmaya başlanmıştır. Söz konusu dönemde 1927 ve 1928 yıllarına ait bazı vilayetlerle ve Müze-i Hümayun'a dair yayımlanmış salnameler olmakla birlikte Hakkari vilayeti hakkında malumat veren resmi ya da özel başka bir salnameye ulaşılammıştır.

Cumhuriyet Döneminde hazırlanan devlet salnamelerinde Teşkilatı Esasiye Kanunu ve merkez teşkilatının kurumları hakkında kısa bilgiler verdikten sonra Türkiye Cumhuriyeti'ni oluşturan vilayetler hakkında bilgilere yer verilmiştir. İlk iki salnamede çalışmamıza konu olan Hakkari vilayetine ait bilgiler 4 sayfa, son salnamede ise 5 sayfa olarak yer almıştır. Salnamelerde Hakkari vilayetine dair bilgiler sınırlı ölçüde olsa da oldukça önemli bilgiler yer almaktadır. Yıllara göre vilayetin vaziyeti ve ahvali umumisi, nüfusu, umumi gelirleri, hususi gelirleri, belediye teşkilatlarının gelirleri, halkın geçim kaynakları ve bu kaynakların miktarları, tarım arazilerinin oranları, ihraç ürünleri ve miktarları, sahip olduğu kaza, nahiye ve köylere dair bilgilerin yer aldığı idari taksimatı, vilayette görev yapan bazı idareci ve memurların görev alanı ve isimleri gibi bilgiler yer almaktadır. Salnamelerde Hakkari'ye dair daha önceki ya da sonraki dönemlere ait kayıtlarda rastlanılmayan yer isimlerine de rastlanmıştır.

Salnamelerde Hakkari vilayetine dair bilgilere yer verilirken bazı benzerlikler ve belirgin farklılıklar dikkat çekmektedir. Bu nedenle Hakkari ile ilgili bilgiler verilirken tekrara düşmemek için her salname ayrı ayrı tasniflenmemiş, her üç salnamedeki bilgilerin birleştirilerek, verilerin aktarılmasına özen gösterilmiştir.

Tüm salnamelerde vilayetin genel durumu, idari taksimatı, memur ve idarecilerin isimleri gibi bilgiler verilmiştir. Ancak İlk salnamede vilayetin ana hatlarıyla idari taksimatının da yer aldığı vilayet haritası yer almıştır. Diğerlerinde böyle bir durum söz konusu değildir. 1926-1927 yıllarını kapsayan ikinci salnamede Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Hakkari vilayetini temsil eden milletvekillerinin isimlerine ve resimlerine yer verilmiştir. Önceki ya da sonraki salnamede böyle bir durum söz konusu değildir. İlk salnamede vilayet nüfusuna dair herhangi bir bilgiye yer verilmezken ikinci ve üçüncü salnamelerde vilayet nüfusu kazalara göre tasniflenerek aktarılmıştır. Son salnamede nüfus bilgilerinin yanı sıra bir yıl içerisinde kazalara göre gerçekleşen doğum, ölüm ve evlilik sayıları da aktarılmıştır. Ayrıca yöre halkının geçim kaynağı olan hayvancılığa dair, hayvan sayıları ve bunlardan elde edilen gelir miktarları tablolastırılarak verilmiştir.

1.1. Coğrafi Özellikleri ve İdari Taksimatı

Hakkari vilayeti Türkiye Cumhuriyetinin güneydoğusunda, İran ve Irak sınırında bulunan bir serhat vilayetidir. Doğudan İran'a, güneyden Irak'a sınırı olan vilayet, kuzeyde Van vilayeti, batıda ise Van ve Siirt vilayetlerine komşudur (Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1926: 610; Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1928: 860). 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti 77 vilayetten oluşmaktaydı. Ancak bu vilayetlerden başta Hakkari olmak üzere 10 tanesi mülhak vilayet; bir başka vilayete bağlı bir şekilde teşkilatlandırılmış durumdaydı. Hakkari'de Van vilayetine bağlıdır. (Özgen, 2016: 82). 1924 yılında Hakkari Milletvekili Nazmi Bey ve Van Milletvekili İbrahim Bey, Meclise başkanlığına verdikleri takrirle, hem Irak hem de İran ile sınırının bulunmasının Hakkari'nin siyasi önemini artırdığı belirtmiş ve Hakkari'nin müstakil vilayet olmasını teklif etmişlerdir. Teklif yapılan müzakerelerin ardından aynı oturumda kabul edilmiştir. (T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 1340: 194-199).

1925-1926 yılları arasını kapsayan salnamesine göre, Türkiye 74 vilayet ile vilayet merkez kazaları hariç, 325 kazadan oluşmaktadır. Hakkari de bu vilayetlerden biridir. Hakkari vilayet merkezini oluşturan Çölemerik kazası ile birlikte Beytüşebab, Gevar² ve Şemdinan kazaları (Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1926: 610; Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1928: 860) ile 7 nahiye ve bunlara bağlı köylerden oluşmaktadır. Livin (Payaltı) ve Çal³ (Balat/Salabeğkan) nahiyeleri vilayet merkezini oluşturan Çölemerik kazasına; Oramar, Becerge (Darı Deresi) ve Dostki (Bakırıcın) nahiyeleri Gevar (Dize⁴) kazasına; Gerdi (Heriki⁵), Humaru⁶ (Yembo) nahiyeleri ise Şemdinan (Nehri⁷) kazasına bağlıdır.

² Pek çok kaynakta ilçenin adının Yüksekova olarak değiştirilmesinin 1936 yılında yapıldığına dair bilgi yer almaktadır. Ancak bu bilgi doğru değildir. Değişiklik 1935 yılında yapılmıştır. Dahiliye Vekillığının teklifi ve Şûrayı Devletin mütalaasının Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk ve İcra Vekilleri Heyetince 29/11/1935'de onaylanmasıyla Gevar kazası adı Yüksekova olarak değiştirilmiştir. "Kararname No: 3624", *Resmi Gazete*, 16 Kânunuevvel 1935 Pazartesi, (3183), 5845.

³ Gümrük ve İnhisarlar Vekaletinin 01.10.1937 tarihli yayımladığı tamimde "Çal Gümrüğü" adının "Çukurca Gümrüğü" olarak değiştirildiği bilgisi yer almaktadır. "Tamimler", *Resmi Gazete*, 16 Teşrinievvel 1937 Cumartesi, (3736), 8852.

⁴ Kaza merkezini oluşturan nahiyedir. 1959 tarihli 7267 sayılı kanun gereğince İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğünde oluşturulan Yabancı Adları Değiştirme Komisyonu tarafından 1968 yılında "Dize" olan nahiyenin

Beytüşebab kazasına bağlı herhangi bir nahiye yoktur. Vilayetin toplam köy sayısı ise 429’dur⁸ (Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1927: 860). İlk salnamede Gevar kazasının 7 nahiye ve 94 köyden oluştuğu belirtilmiş (Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1926: 611), diğer kazalar hakkında ise böyle bir bilgi verilmemiştir. Ayrıca salnamelerde Hakkari vilayetinin yüzölçümü, nüfus yoğunluğu ve vilayet dahilindeki köylerin isimleri gibi bilgiler yer almamıştır.

1.2. Ekonomik Hayat

Genel olarak engebeli ve yaşam koşullarının zor olduğu bir araziye sahip olan Hakkari’de (Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1926, s. 610; Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1927: 840) arazinin %35’i meralardan, %55’i dağlık ve taşlık alanlardan oluşmaktadır (Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1927: 840). Tarım yapılabilecek arazi miktarı vilayet arazisinin %10’nu nispetindedir. Ancak bu yerlerde tarım yapmaya çok elverişli değildir (Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1926: 610; Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1927: 840). Vilayet dahilinde Beytüşebab, Şemdinan ve kısmen de Çölemerik kazalarında meşe ve palamut ağaçlarından oluşan, serpilmiş halde ormanlar bulunmaktadır (Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1927: 840). Vilayet ekonomisi hayvancılığa dayalıdır. Halkın yegane serveti mevaşi ve ağnamdan oluşmaktadır (Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1926: 610). Hayvan olarak da koyun, keçi, inek, öküz, katır, manda (Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1927: 840; Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1928: 861), beygir, kısırak ve eşek yaygındır (Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1927: 861). 1925-1926 yılları arasında vilayet genelinde 5.508 dönüm arazide tarımsal faaliyet yürütülmüştür. Bu faaliyetler sonucu muhtelif hububatlardan 682.650 kilo mahsul alınmıştır (Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1926: 610).

İlk salnamede merkez kaza dışındaki diğer üç kazaya dair hususi bilgilerde verilmiştir. Buna göre Beytüşebab kazasında halk genellikle koyunculukla geçimini sağlamaktadır. Kaza arazisi birbirini takip eden birçok yüksek dağ ile çevrilidir. Bu nedenle tarımsal faaliyet azdır. Halkın geçim kaynağı av hayvanlarının derileri, koyun ve benzeri ürünlerin ticaretinden ibarettir. Kazanın umumi geliri 6.000 liradır.

adı “Üzümcü” olarak değiştirilmiştir. T. C. İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, (1968). *Köylerimiz (1 Mart 1968 gününe kadar)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 535, 643.

⁵ 1968 yılında “Herki” olan kazanın adı “Meşelik” olarak değiştirilmiştir. T. C. İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, (1968). *Köylerimiz (1 Mart 1968 gününe kadar)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 411, 674.

⁶ Hakkâri yöresinde bazı aşiretlerin adlarını yöreden almışlardır. “Gerdî”, “Herki”, “Humaru”, gibi isimler aşiret veya kabile adı olduğu kadar aynı zamanda birer yer adıdır. Adnan Menderes Kaya, (2007). *Sosyal Ve Kültürel Yönleriyle Hakkâri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 71.

⁷ Şemdinli Osmanlı döneminde özerk yönetimle idare edildi. Tanzimat’ın getirdiği yeni idari uygulamalar sonucunda uzun yıllar bu bölgede otorite sahibi olan Şemdinanlı mirlerin hakimiyeti Sadat-ı Nehri (yani Nehri Seyitleri-Peygamber soyundan gelenler) adıyla tanınan aileye geçti. Özden Özgen, (2016). *Hakkari Vilayetinin Sosyo-İktisadi ve Siyasi Yapısı (1923-1960)*, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Uşak, 114-115. “Nehri” kelimesi bu aileden gelmektedir.

⁸ 1927 yılı nüfus sayım sonuçlarına göre ise Hakkari vilayetindeki yerleşim yeri sayısı 254’tür. Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, (1929). “28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül: 3, Başvekalet Müdevvenet Matbaası, Ankara, 13; İki kaynak arasında çok büyük fark bulunmaktadır.

3.000 kilometre murabba araziye sahip Beytüşebab kazasında arazinin %3'ü tarıma uygundur. Ekilmiş arazinin %70'i mısır tarlalarından oluşmaktadır⁹ (Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1926: 611). Salmamede kaza yüzölçümünün ne kadar olduğu ya da tarım yapılan arazinin alanına dair bir bilgi verilmemiştir.

Gevar Kazası batı ve güneybatı yönünden Irak'ın Musul vilayetine bağlı Akra ve Zibar yöreleriyle; güney ve güneydoğudan ise İran'la komşudur. Kazada yetiştirilen en önemli tarım ürünü tütündür ve İran'a ihraç edilmektedir (Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1926: 611). Şemdinan kazasında ise .000 dönüm arazide tarım yapılmış ve bu tarımsal faaliyetlerden 147.600 kilo mahsul el edilmiştir (Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1926: 611).

1925-1926 yılları arasında Hakkari vilayetinin varidatı umumiyesi 26.740, varidatı hususiyesi 3.877 liradır. Şemdinan kazasının umumi geliri 9.500 lira, hususi geliri ise 3.000 liradır (Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1926: 611). Söz konusu salnamede Çölemerik, Beytüşebab ve Gevar kazalarının gelirlerine dair bir malumat yoktur. 1926-1927 yıllarını içeren döneme ait salnamede vilayet gelirlerine dair bilgi paylaşılmamıştır. 1927-1928 yılları arasında ise varidatı umumiyesi 71.156 lira 80 kuruş, varidatı hususiyesi ise 34.200 lira olarak gerçekleşmiştir. Vilayet merkezi Çölemerik kazası belediyesinin varidatı 200, Gevar kazası belediyesinin geliri 100 lira olarak gerçekleşmiştir. Beytüşebab Belediyesi ve Şemdinan Belediyesi teşkilatları henüz kurulmamış olduğu için herhangi bir varidat kaydedilmemiştir (Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1928: 862).

Tablo1: 1927-1928 Yılları Arasında Hakkari'deki Hayvan Sayısının Kazalara Göre Dağılımı

Kaza Adı	Hayvan Cins ve Türleri										
	<i>Beygir</i>	<i>Kısrak</i>	<i>Eşek</i>	<i>Katır</i>	<i>Deve</i>	<i>İnek</i>	<i>Öküz</i>	<i>Manda</i>	<i>Koyun</i>	<i>Keçi</i>	<i>Toplam</i>
Çölemerik	51	57	86	233	0	590	691	0	11.549	12.000	25.257
Gevar	118	68	0	51	0	409	289	69	3.393	4.654	9.051
Şemdinan	8	14	11	6	0	61	204	0	2.533	1.941	4.778
Beytüşebab	104	540	268	60	0	271	1062	0	23.292	20.890	46.487
Toplam	281	679	365	350	0	1331	2246	69	40.767	39.485¹⁰	85.573

Kaynak: Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1928: 861.

⁹ 1927 yılı nüfus sayımında kazanın yüzölçümü 4.400 km2 olarak verilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, (1929). “28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül: 1, Hüsnütabiat Matbaası, Ankara, 8; Buna göre kaza da tarım yapılan arazinin büyüklüğü 13,2 km2'dir.

¹⁰ Salmamede vilayetteki keçi sayısının toplamı hatalı yazılmış. 39.485 yerine 39.385 olarak verilmiştir.

Vilayetteki toplam hayvan sayısı 85.573'tür. Bu sayının yaklaşık %0,33'nü beygir, %0,79'nu kısırak, %0,43'ünü eşek, %0,41'ini katır, %1,56'sını inek, %2,74'ünü öküz, %0,08'ini manda, %47,64'ünü koyun, %46,14'ünü keçi oluşturmaktadır. Bu bilgilere göre Hakkari vilayetindeki hayvanların %93,78'ini koyun ve keçi oluşturmaktadır. Dolayısıyla salnamelerden anlaşıldığına göre Hakkari'nin temel geçim kaynağı küçükbaş hayvancılıktır. Ülkenin pek çok vilayetinde bulunan deve Hakkari vilayetinde yoktur.

Kazalara göre değerlendirildiğinde en fazla hayvan popülasyonunun olduğu yer Beytüşebab kazasıdır. Kazada 46.487 hayvan bulunmaktadır ve bu sayı vilayetteki hayvan sayısının %54,32'sini oluşturmaktadır. Beytüşebab en fazla bulunan hayvan koyundur. Kaza vilayet genelindeki kısırakların %79,5, eşeklerin %73,42, koyunların %57,13, keçilerin %52,9, öküzlerin %47,28, beygirlerin %37,01, ineklerin %20,36 ve katırların %17,14'üne sahiptir. Ardından 25.257 ile Çölemerik kazası gelmektedir ve bu sayı vilayet genelinin %29,51'ini oluşturmaktadır. Kazada en fazla bulunan hayvan koyundur ve 12.000 koyun ile kaza vilayet genelindeki koyunların %28,33'üne sahiptir. Bu oran katırlarda %66,57, ineklerde %44,32, öküzlerde %30,77, keçilerde %30,4, eşeklerde %23,56, beygirlerde %18,15, kısıraklarda ise %8,4'tür. 9051 hayvan ile Gevar 3. Sırada yer almaktadır ve onun oranı da %10,58'dir. Kazada en fazla bulunan hayvan keçidir ve sayısı 4.654'tür. Gevar vilayetteki keçilerin %11,79, ineklerin %30,73, katırların %14,57, öküzlerin %12,87, kısırakların %10,01, koyunların %8,32, beygirlerin ise %4,2'sine sahiptir. Hayvan sayısı bakımından son sırada ise 4.778 hayvan ile Şemdinan kazası gelmektedir ve onun da oranı %5,58'dir. Kaza, Hakkari'deki öküzlerin %9,08, koyunların %6,21, keçilerin %4,92, ineklerin %4,58, eşeklerin %3,01, beygirlerin %2,85, kısırakların %2,06, katırların %1,71'ni barındırmaktadır.

Tablo 2: 1927-1928 Yılları Arasında Hakkari'de Hayvancılıktan Elde Edilen Ürünlerin Kazalara Göre Dağılımı

Kaza Adı	ÜRÜNLER			
	<i>Süt (Kilo)</i>	<i>Yün ve Yapağı (Kilo)</i>	<i>Keçi Kılı (Kilo)</i>	<i>Toplam (Kilo)</i>
Çölemerik	124.500	14.647	15.000	154.147
Gevar	96.624	16.104	5.659	118.387
Şemdinan	43.200	7.600	2.200	53.000
Beytüşebab	292.900	69.876	8.467	371.243
Toplam	557.224	108.227	31.326	696.777

Kaynak: Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1928: 861

Hayvancılığın temel geçim kaynağı olduğu Hakkari vilayetinde üretilen süt, yün ve yapağı ile keçi kılının toplamı 696.777 kilodur. Bunun %79,97'si süt, %15,53'ü yün ve yapağı, %4,50'ü keçi kılıdır. Üretim kazalara göre değerlendirildiğinde ilk sırada 371.243 kilo ve %53,28 oranıyla Beytüşebab gelmektedir. Kaza vilayet genelindeki süt üretiminin %52,56'nı, yün ve yapağı üretiminin %64,56'sını, keçi kılı üretiminin %27,02'sini gerçekleştirmektedir. İkinci sırada 154.147 kilo ve %22,12 oranıyla Çölemerik kazası gelmektedir. Vilayetteki süt üretiminin %22,34'ünü, yün ve yapağının %13,53'ünü, keçi kılının %47,88'ini Çölemerik karşılamaktadır. Üçüncü sırada 118.387 kilo ve %17 oranıyla Gevar kazası vardır. Kaza, Hakkari'deki süt üretiminin %17,34, yün ve yapağının %14,88, keçi kılının %18,06'ına sahiptir. Şemdinan kazası ise üretimdeki payı bakımından son sırada yer almaktadır. Kazanın üretim miktarı 53.000 kilo ve oranı da %7,61'dir. Şemdinan vilayetteki süt üretimindeki payı %7,75, yün ve yapağıda %7,02, keçi kılında %27,02'dir.

1.3. Nüfus

1925-1926 yılları arasını kapsayan ilk salnamede vilayetin nüfusuna dair bilgiler oldukça azdır. Sadece Beytüşebab ve Şemdinan kazalarının nüfusu belirtilmiştir. Buna göre Beytüşebab Kazasının nüfusu 4.000 civarında, Şemdinan kazası ise 1.183 kişiden oluşmaktadır (Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1926: 611).

1926-1927 yıllarını kapsayan ikinci salnameye göre vilayetin nüfusu 28.083 kişidir. Bu sayının 13.940'u erkek, 14.143'ü kadındır. Vilayet merkezini oluşturan Çölemerik kazasının nüfusu 3.948 erkek, 3.953'ü kadın olmak üzere 7.901'dir. Gevar kazası 1.287 erkek, 1.226 kadın olmak üzere toplam 1.513 kişinin, Şemdinan kazası 603'ü erkek, 640'ı kadın toplam 1.243 kişinin yaşadığı yerlerdir. Beytüşebab kazasının ise nüfusu 16.426'dır. Kaza 8.102 erkek, 8.324 kadın nüfusa sahiptir (Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1927: 840). Üçüncü salnamede ise vilayet nüfusuna dair daha ayrıntılı bilgiler yer almıştır.

Tablo 3: Hakkari Vilayetinin 1927-1928 Yılları Arasında Genel Görünümü

Kaza Adı	Kayıtlı Genel Nüfus			Evlilik	Ölüm	Doğum
	Kadın	Erkek	Toplam			
Çölemerik	3.403	3.843	7.246	19	48	56
Gevar	1.366	1.706	3.172	5	4	2
Şemdinan	706	1.009	1.715	0	6	19
Beytüşebab	5.814	7.069	12.883	0	0	0
Toplam	11.389	13.627	25.016	26	58	77

Kaynak: Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1927: 840

1927-1928 yılları arasını kapsayan salnameye göre 4 kazadan oluşan Hakkari vilayetinin en kalabalık kazası Beytüşebab'dır. Kaza vilayet nüfusunun yarıdan fazlasına, %51,5'ine sahiptir. Ardından %28,97 ile Çölemerik kazası, %12,68 ile Gevar kazası gelmektedir. Vilayette en az nüfusa sahip kaza Şemdinan'dır. 1.715 kişinin yaşadığı kaza vilayet nüfusunun sadece %6,15'sini oluşturmaktadır. Vilayet genelinde ve tüm kazalarda erkek nüfus kadın nüfusa göre daha fazladır. 25.016 kişi olan vilayet nüfusunun %45,53'si kadınlardan %54,47'si erkeklerden oluşmaktadır. Erkek nüfusun en kalabalık olduğu yer Şemdinan kazasıdır. 1.715 kişinin yaşadığı kazada erkek nüfusun oranı %58,83, kadın nüfusun oranı ise %41,17'dir. Ardından Beytüşebab kazası gelmektedir. Kaza da erkek nüfusun oranı % 54,87, kadın nüfusun oranı %45,13'tür. Vilayet merkezi Çölemerik kazasında ise erkek nüfusun oranı %53,04, kadın nüfusun oranı %46,96'dır. Erkek nüfus oranının en düşük olduğu yer Gevar kazasıdır. Kazada erkeklerin oranı % 53,78, kadınların oranı ise %46,22'dir.

Salnamede nüfusun yaş gruplarına göre, mesleklere, inanılan dinlere, konuşulan lisanlara, doğum yerlerine, tabiyetlere, maluliyetlere, mesleklere, okuryazar durumuna, şehir merkezleri ve kırsal alana göre dağılımı gibi hususlarda herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Söz konusu salnamede Hakkari vilayetinde evlilik, ölüm ve doğum bilgilerine de yer verilmiştir. Buna göre vilayette resmi kayıtlara geçen 26 evlilik yapılmıştır. Bu evliliklerin %73,08'i Çölemerik kazasında geriye kalan %26,92'si ise Gevar kazasında gerçekleşmiştir. Söz konusu dönemde Şemdinan ve Beytüşebab kazalarında herhangi bir evlilik kaydı yapılmamıştır. Hakkari'de 58 vefat gerçekleşmiştir. Bunların %82,76'sı Çölemerik, %6,9'u Gevar, %10,34'ü Şemdinan kazalarında yaşanmıştır. Beytüşebab'da vefat yaşandığına dair bir bilgi yoktur. Doğum bilgilerine bakıldığında söz konusu dönemde vilayette 77 bebeğin dünyaya geldiği görülmektedir. Bebeklerin %72,73'ü Çölemerik, %2,6'sı Gevar, %24,68'i Şemdinan kazalarında doğmuştur. Beytüşebab kazasında doğan bebek yoktur. Bu bilgilere Hakkari vilayetinde 1927-1928 yıllarını kapsayan dönemde doğal nüfus artışı oranı %0,76 olarak gerçekleşmiştir.

1.4. Eğitim ve Kültürel Hayat

Vilayet genelinde bu dönemde biri kız, beşi erkek öğrencilere eğitim ve öğretim veren altı tane ilkokul bulunmaktadır. Vilayet genelindeki sayı bilinmemekle beraber, vilayet merkezindeki okuryazar sayısı 1280 kişidir. Bu sayının içerisindeki kadın erkek oranı ve miktarı bilinmemektedir (Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1926: 610).

Vilayet merkezi Çölemerik kazasında Hilali Ahmer cemiyeti, Teyyare cemiyeti ve Etfal cemiyetinin şubeleri vardır. Diğer kazalardan Gevar ve Beytüşebab kazaları ile Şarki Çal nahiyesinde Teyyare Cemiyetinin şubeleri vardır (Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1928: 862).

1925-1926 yılları arası dönemde beş asayiş olayı yaşanmıştır. Bunlardan ikisi cinayet, üçü ise hırsızlık hadisesidir. Bu dönemde Beytüşebab kazasında üç tane asayiş olayı yaşanmıştır. Bunlardan biri cinayet, ikisi hırsızlık olayıdır (Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1926: 610- 611). Salnamede diğer iki hadisenin nerelerde gerçekleştiğine dair bilgiye yer verilmemiştir.

Sonraki iki salnamede vilayette gerçekleşen asayiş olaylarına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

1.5. Önde Gelen Yöneticiler ve Memurlar

İlk iki salnamede hem vilayet merkezinde hem de kazalarda görev yapan bazı görevlilerin isimlerine de yer verilmiştir. Ancak son salnamede vilayet merkezindekilere yer verilirken kazalardaki görevlilere yer verilmemiştir. Hakkari il merkezde sıhhat müdürü ve hükümet tabibi haricinde diğer memurların görev yaptığı görülmektedir. Ceza hakimliği sadece il merkezde olup kazalarda ise yoktur. Hükümet tabibi sadece Şemdinan’da bulunmaktadır.

Buna göre vilayette görev yapan bazı isimleri ve görevleri şunlardır (Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1926: 610- 612; Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1927: 841; Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, 1928: 863):

Tablo 4: Hakkari ili Milletvekilleri ve Kamu Görevlileri (1925-1928)

Milletvekilleri	Asaf Bey ve Nazmi Bey ¹¹
Vali ¹²	Bekir Lütfi Bey (1925-1926) Abdülhalim Bey (1926-1928)
Belediye Reisi	1925-1926 ve 1927-1928 tarihli salnamelerde belediye reisi olarak Halid Ağa ismi geçmektedir ¹³ .
Jandarma Kumandanı	Süreyya Bey (1927)
Müftü	Mehmet Efendi (1925-1926-1927)
Ceza Hakimi	Şakir Bey (1927)
Nüfus Müdürü	Tayfur Bey (1925-1926), Cemil Bey (Vekil, 1927)

¹¹ 1927 yılında hazırlanan salnamede Asaf Bey ve Nazmi Bey, Hakkari milletvekilleri olarak gösterilmiş ve resimlerine yer verilmiştir. Diğer salnamelerde milletvekilleriyle ilgili herhangi bir bilgi yoktur. Ayrıca salnamelerde resmine yer verilen başka bir Hakkari’li idareci ya da memur yoktur; Asaf Bey (Asaf Süleyman Doras), TBMM’nin I. ve II. Döneminde (1920-1927) Nazmi Bey (Mehmet Nazmi Dilaveroğlu) ise TBMM’nin sadece II. döneminde (1923-1927) Hakkari milletvekiliği yapmıştır. TBMM Genel Sekreterliği Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü, TBMM Albümü (1920-2010), Cilt: 1, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010, 98.

¹² Salnamelerde adı geçen valilerin görev başlangıç ve bitiş tarihleri: Bekir Lütfi Bey 21.07.1925-15.01.1927 ve Abdülhalim Hamit Vardar 01.03.1927-21.07.1928. Özgen, Özden, (2016). *Hakkari Vilayeti’nin Sosyo-İktisadi ve Siyasi Yapısı (1923-1960)*, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Uşak, 138.

¹³ Milli Eğitim Bakanlığı Temel Eğitim Genel Müdürlüğü’nün destekleriyle hazırlanmış Şehrimiz Hakkari adlı eserin 68. sayfasında “1936’da tekrar il yapılan Hakkari ilk defa belediye başkanlığı seçimlerini de görmüş”, ifadesinin ardından Hakkari’nin ilk belediye başkanı olarak Mehmet Ertuş’un adına ve resmine yer verilmiştir. Ömer Faruk Evirgen vd., (2020). *Şehrimiz Hakkari*, MEB Temel Eğitim Genel Müdürlüğü Yayını, s. 68. Ancak bu bilgi hatalıdır. Hem salnamelere hemde arşiv belgelerinde 1925-1927 yılları arası dönemde Hakkari Belediye Başkanı olarak Halid Ağa’nın adı geçmektedir. 30.10.0.0-8.47.21.

Tapu Müdürü	Abdullah Bey (1926-1927)
Sıhhiye ve Muavenatı İçtimaiye Md:	Şakir Bey (1927)
Posta ve Telgraf Baş Müdürü	Kazım Bey (1927)
Posta ve Telgraf Merkez Müdürü	Süreyya Bey (1927)
Muhasebei Hususiye Müdürü	Derviş Bey (1927)
Tahrirat Müdürü	Seyfeddin Bey (1925-1926), Ahmet Hilmi Bey (Vekalet, 1927)
Müstantik ¹⁴	Kurban Hakkı Bey (1925-1926)
Merkez Hükümet Tabibi	Şakir Bey (1927)
Muhasebeci	Rahmi Bey (1925-1926-1927), Fuad Bey (1926)
Muhasebe Mümeyyizi	Fuad Bey (1925)
Varidat	Şevki Bey (1926)
Gevar Kaymakamı	Hamid Bey (1925-1926)
Şemdinan Kaymakamı	Hüseyin Nazif Bey (1925), Mustafa Bey (Vekil, 1926)
Beytüşebab Kaymakamı	Mehmet Yahya Bey (1925-1926)
Gevar Müftüsü	Kasım Bey (1926)
Şemdinan Müftüsü	Kasım Efendi (1925)
Beytüşebab Müftüsü	Halid Efendi (1925-1926)
Beytüşebab Müstantiki	Kurban Hakkı Bey (1926)
Gevar Mal Müdürü	Sadreddin Bey (1925), Kasım Bey (1926)
Şemdinan Mal Müdürü	Kasım Bey (1925), Azat Bey (1926)
Beytüşebab Mal Müdürü	Şevki Bey (1925-1926)
Gevar Telgraf Müdürü	Lütfü Bey (1925)
Şemdinan Telgraf Müdürü	Yusuf Bey (1925) ¹⁵

¹⁴ Suçu işlediği düşünülen zanlıyı sorguya çekip, isnad edilen suç ve kabahate dair gerçeği ortaya çıkarmakla görevlendirilen hakimdir. Şemseddin Sami, (1987). Kâmûs-ı Türkî, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1341.

¹⁵ Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, a.g.e., s. 612

SONUÇ

Salnameler ister resmi isterse özel olarak hazırlansın muhteviyat yönüyle yayınlandığı yörenin tarihine, coğrafyasına, siyasal hayatına, nüfusuna, idari taksimatına, askeri, hukuki teşkilatlarına, sosyal ve demografik yapısına ve kültürel durumuna dair oldukça kıymetli eserler veren kaynaklardır. Özellikle de şehir tarihi çalışmalarında diğer kaynakların yetersiz olduğu durumlarda salnamelerin sunduğu bilgiler daha önemli hale gelmektedir.

Hakkari vilayeti Osmanlı devletinin yıkılmasının ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti oldukça önemli bir yer olmuştur. Sahip olduğu yüksek rakımlı ve engebeli coğrafya nedeniyle kontrolün zor olduğu vilayet, aynı zamanda Türkiye'nin İran ve Irak sınırında yer alan bir kavşak konumunda olması nedeniyle diğer serhat vilayetlerine göre daha da önem arz etmektedir. Sahip olduğu renkli etnik ve dini yapısı nedeniyle kırılğan bir yapıya sahip olan vilayet Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarında Musul meselesi noktasında dikkatlerin en fazla üzerinde toplandığı yerlerin başında gelmektedir.

Tüm bu hassasiyetlere karşın Cumhuriyetin ilk yıllarında Hakkari vilayetine ait bilgiler coğrafyanın getirdiği zorluklar, yaşanan siyasi, etnik, dini temelli veya aşiret yaşantısının getirdiği sosyal yapıdan kaynaklı çatışmalar, ulaşımın ve nüfusun yetersizliği, iletişimin zorluğu, canlı bir kültürel hayatın, resmi ya da özel bir gazetenin olmayışı gibi pek çok nedenden dolayı oldukça yetersiz kalmaktadır. Günümüzde bile hala yöre halkının çok sık dile getirdiği “Coğrafya Kaderdir” sözünü doğrularcasına Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk vilayetlerinden olan Hakkari'nin bu dönemine ait bilgilerin önemli bir kısmı neredeyse tek bir kaynaktan, resmi olarak hazırlanmış devlet salnamelerinden elde edilebilmektedir. Yerel basının olmadığı, okur yazar sayısının oldukça düşük olduğu bu dönemde salnamelerde yer alan Hakkari'ye dair bilgiler sınırlı da olsa, kent tarihi açısından oldukça önem arz etmektedir.

Salnamelerde Hakkari vilayetinin sınır komşuları, sahip olduğu kazalar ve köy miktarları, vilayetin geçim kaynakları, umumi ve hususi gelirleri, belediye teşkilatları, nüfusu, okul sayıları, görev yapan vali, kaymakam, belediye başkanı, müftü, tapu müdürü, nüfus müdürü, muhasebeci gibi memurların isimleri yer almaktadır. Bu bilgilerde oldukça sınırlıdır ancak kaynak çeşitliliği bulunmaması dolayısıyla eşsizdir ve Hakkari ile ilgili yapılacak şehir tarihi araştırmaları için oldukça önemli bir temel teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

- Aydın, B. (2009). “Salnâme”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 36.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *DH.MKT, 1528/107*, H. 1305.
- Duman, H. (2000). *Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara.
- Evirgen Ö. F. vd. (2020). *Şehrimiz Hakkari*, MEB Temel Eğitim Genel Müdürlüğü Yayını.
- “Kararname No: 3624”, *Resmi Gazete*, 16 Kânunuevvel 1935 Pazartesi, 3183.
- Kaya, A. M. (2007). *Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Hakkâri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.
- Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi (1926). *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926*, İstanbul Devlet Matbaası.
- Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi (1927). *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-1927*, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul.
- Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi (1928). *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928*, İstanbul Devlet Matbaası.
- Özgen, Ö. (2016). *Hakkari Vilayetinin Sosyo-İktisadi ve Siyasi Yapısı (1923-1960)*, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uşak.
- Palalı, İ. (2010). “Osmanlı Salnameleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Değeri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1-14.
- Sütçü, T. (2004). “Sosyal Bilimlerde Araştırma Kaynağı Olarak Almanaklar, Sâlnâneler ve Yıllıklar”, *İlmi Araştırmalar Dergisi*, 18, 79-92.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1987.
- “Tamimler”, *Resmi Gazete*, 16 Teşrinievvel 1937 Cumartesi, (3736), 8852.
- TBMM Genel Sekreterliği Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü (2010). *TBMM Albümü (1920-2010)*, Cilt: 1, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre: II, İçtima: 6, 08.06.1340 Cumartesi.
- T. C. İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü (1968). *Köylerimiz (1 Mart 1968 gününe kadar)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü (1929). “28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül: 3, Başvekalet Müdevvenet Matbaası, Ankara, 1929.